

UYGARLIĞIN DOĞUŞU: İLK ÜMMET, KAVİM VE MİLLET

Ferruh Kahraman*

Öz

Çalışmanın konusu, Uygarlığın Doğuşu: İlk Ümmet, Kavim ve Millet'tir. Medeniyetin doğuşu ve gelişiminde ilk ümmet, kavim ve millet kelimelerinin çok önemli bir yeri vardır. Bu üç kavram dinî ilimler yanında tarih, sosyoloji, antropoloji, arkeoloji ve dinler tarihi gibi bilimler için de önemlidir. Zira insanlığın bidayeti, gelişmesi ve ilerlemesi ilim dünyasında sürekli merak edilen bir konudur. Bu nedenle makale mezkûr ilimlerin tarih ve toplum teorilerini oluşturmasında önemli bir katkı sağlayacaktır. İlk ümmet ifadesi Arapçada bir sıfat tamlaması ümmeten vahideten olarak kullanılmaktadır. İlk ümmet/köken toplum Hz. Âdem'in peygamberliği etrafında oluşmuş; başta Hz. Âdem olmak üzere ilk insanların bireysel ve toplumsal gelişmeleri gelen vahiy doğrultusunda şekillenmiştir. Kur'an'da insan topluluğunu anlatmak için kullanılan diğer bir kelime de kavim'dir. Kavim, ilk ümmetten çoğalan diğer ümmet topluluklarını tanımlamak için kullanılmıştır. Kur'an'da insan uygarlığının bir diğer aşaması millet kavramı ile ifade edilir. Millet kavramı farklı kavimlere ait insanların ortak ve benzer toplum oluşturmaları anlamına gelmektedir. Aslında millet yaşayan din, yaşatılan din, icrâ edilen din veya farklı kavimlerden oluşan insanların benzer kültüre sahip olmalarıdır. İnsan toplulukları içerisinde bazı insanların dili ve kültürü değişik olsa da ortak bir inanca ve değere sahip olmuşlar ki bunların aynı yol, uygulama ve dini gündelik hayatta temsillerine millet denilmiştir. Millet kelimesinin bu birlik ve toplumsal uygulama ortaklığı din ve şeriat kavramlarından ayrılır. Kur'an'da millet kavramı ilk defa Hz. İbrâhîm'le beraber kullanılmaya başlamıştır. Çalışmada nitel yöntem tekniklerinden kabul edilen doküman incelemesine başvurulmuş; ilk ümmet, kavim ve millet kelimeleri İslâmî ilim paradigmasıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İslâmî ilimler, İlk Ümmet, Kavim, Millet, İbrâhîm.

ORIGIN OF CIVILIZATION: FIRST UMMA, QAWM AND MILLAH

Abstract

The subject of the work is Origin of Civilization: First Umma, Qawm and Millah. In the birth and development of civilization, the words the first umma (community), qawm (nation/tribe) and milla (nations that follow the same religion and its practises) have a very important place. These three concepts are important in sciences such as history, sociology, anthropology, archeology and history of religions as well as religious studies. Since beginning, developing and progress of humanity is a topic that have always been wondered in the world of science. Because of this article will make an important impact in social sciences

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

e-mail: ferruhkahraman@hotmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-5104-8325>

Atıf/Citation: Kahraman, Ferruh. "Uygarlığın Doğuşu: İlk Ümmet, Kavim ve Millet". *BAİD* 15 (Haziran-2022), 1-31.

forming historic and social theories. The word first umma is used in Arabic as an adjective phrase, umma wahida (one community). The first umma/origin society was formed around the Prophet Adam; The individual and social developments of the first people, especially Adam, were shaped in line with the revelations. Another word used to describe the human community in the Qur'an is the word qawm. This word has been used to describe other umma communities that proliferated from the first umma. On the other hand, another stage of human civilization is expressed in the Qur'an with the concept of milla. This concept means that people belonging to different nations form a common and similar society. In fact, a milla is a living religion, a practiced religion or people from different nations having a similar culture. Although the language and culture of some people are different in human communities, they have a common beliefs and values. Because of that their representations of the same path, their practice and their daily life religion are called milla. This unity and common practice of the word "Milla" differs from the concepts of religion and sharia. the concept of milla in the Qur'an began to be used for the first time with Prophet Ibrahim. In the study, a document review accepted from qualitative method techniques was applied; studies related to first umma, qawm and milla were evaluated with Islâmic sciences paradigm.

Keywords: Tafseer, Islâmic Sciences, First Umma, Qawm, Millah, İbrâhîm.

Giriş

İnsanı yaratan ve onun hakkında gerçek bilgi sahibi olan Yüce Allah, onu başıboş bırakmamış; ilk insanlardan itibaren tarih boyunca peygamberler göndermiştir. Peygamberler toplumlara insanın mahiyetini, görevini, amacını ve akıbetini tebliğ etmişler; kendileri de bizzat dini temsil ederek yaşamışlardır. Son hitap ve kitap olan Kur'an daha önceki vahiyleri tasdik etmiş; kâinatı, âlemleri, ilk insandan itibaren tarihi, medeniyetin gelişimini ve uygarlık tarihini eksik bırakmadan ve ayrıntılarına girmeden duyulan ihtiyaç nispetinde insanlığa açıklamıştır. Böylece Kur'an, inanmak isteyen ve mümin kullara gerekli olan bilgileri kararınca vermiştir.

Hz. Peygamber'e mucize olarak indirilen Kur'an'da edebî üslûplar en güzel şekilde kullanılmış ve bu sanatlı anlatımlarla ilâhî mesajlar müminlere bir hidayet rehberi kılınmıştır.¹ Onun mucize oluşu, nüzul döneminde müşrikler tarafından da kabul edilmiştir.² Kur'an'a bakıldığında her kelimenin, konuya, bağlama, zamana, mekâna, kültüre ve uygarlığa göre seçildiği görülecektir³. Onda kullanılan kelimeler bir tarafa, her harfin bile ayrı bir anlamı, i'câzı, îcâzı

¹ el-Bakara 2/2; *Kur'an-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009).

² Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1988), 2/333.

³ Ferruh Kahraman, "Kur'an'da Muarreb/Arapçalaşmış Kelimelerin İlgili Toplumlara Bağlamında Tahlili", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/37, (İzmir 2013) 123.

ve hikmeti vardır.⁴ Kur'ân'da bir harfin özel anlamının olması, kişiler ve karakterler üzerinden anlatılan farklı psikolojik ve toplumsal betimlemelerin boşa anlatılmadığını akla getirmekte ve bir gayesinin olduğunu düşündürmektedir. Özellikle kıssalara bakıldığında kadîm kavim ve toplumlar inançsızlık, küfür ve peygamberlere düşmanlık gibi olgularda ortak özelliklere sahip olsalar da her biri fitrat ve karakteriyle diğerlerinden ayrılır. Kur'ân'ın anlatım üslûbundan her kavmi diğerinden ayırt etmek mümkündür.

Kur'ân'da Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ ve Hz. İsâ gibi peygamberlere özellikle Peygamber'e (s.a.s.) sıkça yer verilir. Mezkûr peygamberlerin yanında kavimleri, (Hz. Âdem hariç) inananlar, inanmayanlar ve kendilerine düşmanlık etmeye çalışan insanlar öne çıkmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında tarihin tekerrürden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Sosyolojide olgu, ideal tip ve habitus denilen bu olaylar, Hz. Âdem'den beri aynı olmasa bile benzer şekilde tekrar etmekte ve geçmişte meydana gelen toplumsal hâdiseler günümüzde de canlılığını korumaktadır. Bunun yanında bazı farklılıkların olması da çok doğaldır.

Uygarlığın başlangıcı ile ilgili olarak pozitif paradigma ile pek çok çalışma yapılmıştır.⁵ Ancak İslâmî kaynaklara göre doğrudan uygarlığın doğuşunu, kavim ve topluluk isimleriyle ele alan herhangi bir esere rastlanmamıştır. Atalay'ın "Kur'ân'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar" adlı makalesi belli ölçüde toplumları ele alsada uygarlıkla ilgili bir değerlendirme içermemektedir.⁶ Kur'ân'a bakıldığında insanların bir anne-babadan türediği açıkça ifade edilmekte; Hz. Âdem ve Havvâ'nın evliliklerinden çoğaldığı

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân* (Mısır: Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, 1962), 1/54.

⁵ Vere Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*, çev. Filiz Ofluoğlu (İstanbul: Varlık Yayınları, 2001), 54, 57; ; Robert John Braidwood, *Tarih Öncesi İnsanları*, çev. Bilgi Altınok (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 163, 164; Fernand Braudel, *Akdeniz: Mekân ve Tarih*, çev. Necati Erkurt (İstanbul: Metis Yayınları, 1990), 125. bk. Can Yılmaz, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi-Dârü'l-İmâre İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2 (Aralık, 1996), 123-144; Fikret Mazı, "Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması", *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/10 (Haziran, 2008), 35; Mehmet Özdoğan, "Kulübeden Konuta, Mimaride İlkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 19.

⁶ Orhan Atalay, "Kur'ân'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar", *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (Aralık, 2001), 224.

belirtilmektedir. Yine tüm ulus ve kabileler bu aileden çoğalmıştır.⁷ Bu gerçek bazı âyetlerde şöyle ifade edilmektedir:

“يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً”

“Ey bütün insan toplulukları, sizleri bir tek nefisten yaratan sonra ondan eşini yaratıp ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üreten Rabbinize karşı gelmekten sakının!”⁸

“يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ”

“Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışasınız diye sizi milletlere, kabilelere ayırdık. Haberiniz olsun ki, Allah katında en şerefliiniz, en takvalınızdır. Muhakkak ki, Allah, bilendir, her şeyden haberdardır.”⁹

Hz. Âdem’in anlatıldığı kıssalarda hiçbir zaman ne bir toplum adından ne de bir şehir adından söz edilir. Ancak Kur’ân’da bu ilk dönem insanları için ilk ümmet veya tek bir ümmet tabiri kullanılmıştır.

“كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ”

“İnsanlar tek bir ümmet idi. Ayrılımları üzerine Allah, nimetinin müjdecileri ve azabın habercileri olarak peygamberleri gönderdi ve onlarla birlikte insanlar arasındaki anlaşmazlıklarda hakem olması için hak ile kitap indirdi”¹⁰

Modern dönemde tarih, sosyoloji, antropoloji, arkeoloji ve dinler tarihi gibi bilim dalları insanlığı ve insanlık tarihini maddî açıdan ve evrim teorisine yakın bir anlayışla açıklamışlardır. İslâmî ilimlerde insanlık tarihi, cennet tecrübesi yaşamış iki insanla başlatılırken, modern bilim teorilerinde Doğu Afrika’da hayvan tecrübesini yaşamış bazı varlıklarla başlatılır. Yine modern bilimler insanlığın başlangıcını bazı ilkel kabilelerde aramakta; ilk insanların komünal bir yaşam sürdürdüklerini ifade etmektedir. Oysaki Kur’ân’a bakıldığında ilk insanlar, ilk toplum, ilk kavim, insanların dünyanın farklı coğrafyalarına

⁷ bk. el-Enbiyâ 21/5; es-Sâffât 27/36; Yâsin 36/69; el-Hâkka 69/41.

⁸ en-Nisâ 4/1.

⁹ el-Hucurât 49/13.

¹⁰ el-Bakara 2/213.

dağılması, toplumların çeşitlenmesi ve uygarlığın gelişmesiyle ilgili geniş bilgiler bulunmaktadır. Bu konunun izahında özellikle ilk ümmet, kavim ve millet kelimeleri önemli bir yere sahiptir. Ümmet kelimesi Kur'ân'da pek çok anlamda kullanılsa da tarihsel sürece bakıldığında ilk ümmet tabiri insanlığın ilk dönemlerine tekabül etmekte ve özel bir anlam içermektedir.¹¹ *İlk ümmet* kelimesi Arapçada bir sıfat tamlaması *ümmeten vahideten* olarak kullanılmaktadır. Tamlamanın esas ögesi olan ümmet; "emm" kökünden gelmekte olup yönelmek, kastetmek, öne geçmek imam olmak anlamlarına gelmekte olup terim olarak kavim, topluluk, bir grup insan ve canlı topluluğu manalarına gelmektedir.¹² İlk sıfatıyla birlikte ümmet, hak üzere olan ilk toplum veya köken toplum anlamlarına gelmektedir. İlk ümmet/köken toplum Hz. Âdem'in peygamberliği etrafında oluşmuş; başta Hz. Âdem olmak üzere ilk insanların bireysel ve toplumsal gelişmeleri vahiyler doğrultusunda şekillenmiştir. Bu inşa süreci tarihin ilk dönemlerinde ortak duygu, inanç, değer, kültür ve ilim etrafında bir müddet devam etmiştir. Bir/ilk kelimesi ile tek kelimesi aynı anlama gelse de İhlâs Sûresinde olduğu gibi tek, devami olmayan biri ifade etmekte; devami olanlarda ise bir veya ilk kelimeleri tercih edilmektedir. Sayma sayılarının ilki olan vâhîde (ilk, bir) sıfatı, ümmet kelimesinde mündemiç olan müşterekliği pekiştirmektedir. Peşinde iki, üç, dört ve beşten başlayarak sonsuz sayı gelmektedir. Buna göre *ümmeten vahideten* tamlaması, insanlar başta ilk ümmet idi ama daha sonra iki, üç, dört ve beş gibi pek çok sayıda toplumlara ayrıldılar anlamlarını içermektedir. Kur'ânda insan topluluğunu anlatmak için kullanılan diğer bir lafız *kavim* kelimesidir. Kavim, ilk ümmetten çoğalan diğer ümmet topluluklarını tanımlamak için kullanılmıştır. İlk ümmet denilen ilk insan topluluğunun sayısı arttıkça, bu üyeler arasında farklı konularda ihtilaflar ve anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu farklılıklar ve çatışmalar insanların bir arada yaşamalarına engel olmuş; topluluklar birbirinden uzaklaşarak dünyanın değişik bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. Fikri ihtilaflara coğrafi, iktisadi ve kültürel farklılıklar eklenince toplumlar arası çeşitlilik daha artmıştır. Bu çeşitlilik insanın doğaya uyarlanması adı verilen pek çok biyolojik ve psikolojik çeşitliliğe zemin hazırlamıştır. Kuranda insan uygarlığının bir diğer aşaması *millet* kavramı ile ifade edilir. Millet kavramı farklı kavimlere ait insanların ortak ve benzer

¹¹ Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1407/1997), 1/253.

¹² Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Ma'refe, t.s.), 22, 23.

toplum oluşturmaları anlamına gelmektedir. Aslında millet yaşayan din, yaşatılan din, icrâ edilen din veya farklı kavimlerden oluşan insanların benzer kültüre sahip olmalarıdır. İnsan toplulukları içerisinde bazı insanların dili ve kültürü değişik olsa da ortak bir inanca ve değere sahip olmuşlar ki bunların aynı yol, uygulama ve dini gündelik hayatta temsillerine millet denilmiştir. Millet kelimesinin bu birlik ve toplumsal uygulama ortaklığı din ve şeriat kavramlarından ayrılır. Kur'ân'da millet kavramı ilk defa Hz. İbrâhîm'le beraber kullanılmaya başlamıştır. Zira milletin oluşumu, Hz. İbrâhîm'in Mezopotamya, Suriye, Mısır, Filistin ve Mısır gibi farklı coğrafyalarda yaşayan toplumları dine davet etmesiyle başlamış; onun Kâbe'yi inşası ve inanan insanları hac için oraya davet etmesiyle gelişmeye başlamıştır. Hz. İbrâhîm'in farklı coğrafya ve kavimleri dolaşarak hak dine davet etmesi ve Kâbe'ye hacca çağırması küreselleşmenin de başlangıcı sayılabilir. Zira küresel bazda ne kadar Müslüman varsa bunlar millet olarak kabul edilmektedir. Buna göre millet uluslararası inananlar topluluğu anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.) de inananların kendi milletinden olduğunu buyurmuşlardır.¹³ Kısacası ilk ümmet, köken ırka; kavim kelimesi ilk ümmetten çoğalan farklı toplumlara; millet kelimesi de bu farklı toplumlardaki insanların ortak inanç, eylem, değer ve uygulamalarına işaret etmektedir. Millet-i İbrâhîm ya da İslâm milleti tabiri ise insanların farklılaştıktan sonra öz ve değerinde birleşmeleri, tekrar ortak uygulamalar ve bu uygulamalar neticesinde bir ümmete sahip olmalarıdır. Buna göre ümmet bir toplumu; millet ise bu toplum içerisindeki inanç ve uygulamaları ifade eder. Hak olan inanç ve uygulamalara ise Millet-i İbrâhîm denilmektedir. İslâm'ın zuhuru esnasında pek çok kavim din, inanç ve şeriat olarak Hz. İbrâhîm'in dini üzerine olduklarını iddia etseler de Kur'ân onların uygulamalarını eleştirir vaziyette İbrâhîm milletine davet etmiştir.

1. İlk Ümmet (İlk İnsanlar ve İlk Toplum)

Kur'ân'a bakıldığında insanlık tarihinin dönüm noktalarını ifade etmek için ilk ümmet, kavim, millet ve ümmet-i vesata olmak üzere dört farklı kavramın kullanıldığı görülmektedir. Dinî, kültürel, siyasal, ekonomik birlik ve beraberlik anlamına gelen ilk ümmet kavramı, Hz. Âdem'den Hz. Nûh'a kadarki sürece tekabül etmektedir. Bu yönüyle tek ümmet, köken ırk anlamına da gelmektedir. İnsanlık tarihinin ikinci dönemini, ırkların çeşitlenmesi anlamına

¹³ Ebû İsâ et-Tirmizî, "Cenâiz" 54, *Sünen* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.s.).

gelen kavimler oluşturmaktadır. Kavimler dönemi Hz. Nûh'la başlamış, Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Mezopotamya ve Mısır kavimleriyle daha da genişlemiştir. Hatta insanlar dünyanın üçra köşelerine dağılarak birbirinden farklı toplum ve kabileler oluşturmuşlardır. Millet kavramı Kur'ân'da ilk defa Hz. İbrâhîm'le beraber kullanılmış; Hz. İbrâhîm'in tebliği ve irşatta bulunduğu kavimler içerisinde insanların inanç ve değerlerini temsil etmesi ve gündelik hayata yansıtması anlamında kullanılmıştır. Temsil olması yönüyle de özellikle din ve şariat kelimelerinden ayrılırken kültür gibi norm ve değerleri ifade etmesinden dolayı da ümmet ve kavim gibi kavramlardan ayrılır. Nüzul döneminde de Hz. Peygamber'i kabul etmeyen ehl-i kitaba sık sık Hz. İbrâhîm'in milletine tâbi olmaları istenmiştir. Zira İslâm'la Hz. İbrâhîm'in dini arasında evrensel (uluslararası) olmak gibi ortak bir nokta vardır. İnsanların ırkları ve toplumları farklı olsa da önemli olan inanç ve evrensel değerlerde birlik oluşturmaktır. Hz. Nûh'la beraber insanlar çoğalmış ve dünyanın farklı bölgelerinde kavimler oluşturmuşlardır.¹⁴ Bu farklı kavimler içerisinde yaşayıp da hepsini hak dine davet eden peygamberlerin ilki, Hz. İbrâhîm'dir. Böylece farklı ırklardan oluşan insanların ortak dini anlamına gelen millet topluluğunun peygamberi Hz. İbrâhîm olmuştur. Hac onun döneminde farz kılınarak farklı ırk ve toplumlara müntesip insanlar bir millet olarak Kâbe'de toplanmaya başlamış; onun döneminde Hz. Lût gibi farklı ırktan peygamberler başka toplumlara gönderilmeye başlanmıştır.¹⁵ Peygamber kıssalarının kronolojik olarak anlatıldığı A'râf, Hûd ve Şuarâ sûrelerinde pek çok peygamberin *عَبْدُ*/*ehun*, aynı ırk kelimesiyle kendi ırkına peygamber olarak gönderildiği belirtilirken özellikle Lût peygamber bundan hariç tutulmuştur. İnsanlık tarihi ilk ümmetle başlamış; ilk ümmet de bir aile ile başlamıştır. Nitekim Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde insanların bir erkek ve kadından çoğaldığı ifade edilmektedir.¹⁶

1.1. İlk Aile

Kur'ân'a göre yeryüzünün ilk ailesi Hz. Âdem ve Hz. Havvâ tarafından oluşturulmuş; Yüce Allah onların neslinden sayısız erkek ve kadınlar yaratarak dünyanın her tarafına yaymıştır.¹⁷ İlk insanlar, dünya hayatına bir anne-babadan türeyerek, dinî bir terbiye altında ve medenî bir şekilde

¹⁴ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed, Maârif, thk. Servet Ukkâşe (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1401/1970), 19-24.

¹⁵ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü aklî's-selîm* (Kahire: Dâru'l-Fikr, t.s), 2/268.

¹⁶ en-Nisâ 4/1; el-Hucurât 49/13.

¹⁷ en-Nisâ 4/1.

başlamışlardır.¹⁸ Modern bilim paradigmalarının pek çoğuna göre ise ilk insan veya ilk insanlar dünya hayatına ilkel olarak başlamışlardır. Avcı toplayıcılıkla geçimini sağlayan bu insanlar, medenî hiçbir özellik taşımamaktadır. Hatta bunların ne kadar insanî özellik taşıyıp taşımadıkları da tartışmalıdır. Bu insanlar pek çok aşama geçirerek başka şekillerden neandertal (mağara insanı) ve homo sapiens (bilgi üreten, kültürel insan) türüne evrilmişlerdir.¹⁹ İlkel insanın o kadar çok farklı türü vardır ki günümüz insanının ataları olan neandertal ve homo sapiens insan türünün son örnekleridir.²⁰ İnsanoğlu son şeklini alana kadar tarihsel süreçte farklı aşamalar geçirmiş; yüz binlerce yıl adeta hayvanlara benzer bir yaşam sürmüştür, son birkaç bin yıl içerisinde ise medenileşmeye başlamıştır.²¹

Semâvî dinlere ve dinî ilim yaklaşımlarına bakıldığında durumun hiç de böyle olmadığı görülmektedir. Kur’ân-ı Kerîm ve Tevrât’a bakıldığında insanın en başından beri çok değerli ve kerem sahibi bir varlık olduğu görülecektir.²² İslâm’a göre insanlar, dünya hayatına bir peygamberle ve dinle başlamıştır. Peygamberin ve dinin olduğu yerde ikellik değil de medenîlik söz konusudur. Elmalılı’nın açıklamalarına göre medeniyet, kelimesinin “mülk, itaat, deyn, ceza ve siyaset” manalarına gelen dîn lafzından türetilmesi de buna işaret etmektedir.²³ İnsanlık tarihi Hz. Âdem gibi bir peygamberle başlamış; ilk insan veya ilk insanların toplumsallaşması ilâhî vahiylerle gerçekleşmiştir. İnsanlık Hz. Âdem gibi bir peygamberle başladığına göre insanlığın başlangıcında evrimin, ikelliğin ve vahşiliğin hiçbir yeri yoktur. Zira İslâmî ilim anlayışına göre uygarlık, ağaç biçimli olup özü aynı kalmakla beraber sürekli gelişme ve ilerleme göstermektedir. Aynı zamanda özünde de dinî ve insanî evrensel değerleri barındırmaktadır. Medeniyet de buna bağlı olarak sürekli ilerlemekte ve gelişmektedir. Medeniyetten maksat, sadece ilim ve teknik olarak anlaşılmalıdır. Asıl medeniyet insanî evrensel değerler ile dine sahip olmaktır. Tabiki ilk insanların kullandıkları eşyalar günümüzle kıyaslandığında daha basit olabilir fakat inandıkları değerlerle gündelik yaşamları medenî özellikler taşımaktadır. Bu yüzden Kur’ân’da ilk insan Hz. Âdem’den örnekler

¹⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, t.s), 4/ 2223.

¹⁹ Braidwood, *Tarih Öncesi İnsanları*, 37.

²⁰ Braidwood, *Tarih Öncesi İnsanları*, 37.

²¹ Geniş bilgi için bk. Pavel Dolukhanov, *Eski Ortadoğuda Çevre ve Etnik Yapı*, çev. Aydın (Ankara: İmge Yayınları, 1998).

²² et-Tin 95/4, 5; Tekvin 1/26, 27; *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2003).

²³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 4/2223.

verilerek günümüz insanının onu kendisine örnek alması istenmiştir. Tarihin başı, ortası ve sonu fark etmeksizin en başından beri insanların düşünme ve konuşma potansiyelleri vardır ve en başta da insan sadece bir homo türü değil, özel bir cins olarak yaratılmıştır. Peygamberin hepsi de en başından itibaren aynı hakikati ve evrensel değerleri getirmişlerdir.²⁴

İslâm'a göre ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'dir. Âyetler sadece bir Âdem'den bahsetmekte, tevellere açık kapı bırakmamaktadır. Kur'ân'da Hz. Âdem kıssalarının daha ayrıntılı olarak anlatıldığı Bakara, A'râf ve Tâhâ Sûrelerinde onun varlık türleri arasındaki yeri; topraktan yaratılma merhaleleri ile peygamberliği olmak üzere O, başlıca üç farklı bakış açısıyla değerlendirilir.²⁵ Birinci olarak Hz. Âdem fitrat olarak üstün meziyetlerle donatılmış;²⁶ onun bu özelliğini kabul etmeleri için meleklerin ve iblisin kendisine saygı duymaları istenmiştir. Melekler isimlerden haber veren Hz. Âdem'deki üstün meziyetleri görüp ona itaat ederken;²⁷ iblis ise kendisinin öz ateşten yaratıldığını söyleyip daha aşağı bir madde olan topraktan yaratılan bir varlığa saygı duymayacağını belirtmiştir.²⁸ Önemli olan insanın topraktan yaratılması olmayıp Yüce Allah'ın ona ruhundan üflemesi, diğer varlıklara vermediği üstün kabiliyetleri ona vermesidir.²⁹ Yüce Allah, insanı halife olarak yaratmıştır ancak halife olmanın pek çok sorumlulukları vardır.³⁰ İkinci olarak Kur'ân'da Hz. Âdem'in yaratılış aşamalarından olan çamur,³¹ yapışık çamur,³² kıvamlı çamur³³ kurumuş bir çamur ve insan haline getirilmiş bir çamur gibi benzer kavramlar geçmektedir.³⁴ İnsanın yaratıldığı malzeme olarak âyetlerde تراب/türâb, طين/tîn, لازب/lâzib ve صلصال/salsâl kelimeleri geçse de bunlar toprağın farklı aşamalarıdır. Üçüncü olarak Kur'ân'da Hz. Âdem'in

²⁴ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kurân* (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009/1431), 1/259; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/130; Ebu'l-Berakât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil* (Beyrût: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1418/1998), 1/78.

²⁵ el-Bakara 2/30-39; el-A'râf 7/19-27; Tâhâ, 20/117-123.

²⁶ el-Bakara 2/30.

²⁷ bk. el-Bakara 2/34; el-A'râf 7/11; el-Hicr 15/29-31; el-İsrâ 17/61; el-Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116; Sâd 38/72-74.

²⁸ el-A'râf 7/12; el-Hicr 15/33; el-İsrâ 17/61; Sâd 38/76.

²⁹ el-İsrâ 17/70; et-Tîn 95/4.

³⁰ bk. ez-Zâriyât 51/56; el-Mülk 67/3.

³¹ el-A'râf 7/12; el-İsrâ 17/61; el-Mü'minûn 23/12; Sâd 38/76; es-Secde 32/7.

³² es-Sâffât 37/11.

³³ el-Mü'minûn 23/12.

³⁴ el-Hicr 15/26, 33; el-Enbiyâ 21/ 37; Sâd 35/ 71, 72; er-Rahmân 55/14.

sorumluğundan bahsedilir. Yüce Allah, Hz. Âdem’i bir yasakla imtihan etmiş, O yasağı unutarak ihlal etmiş, ancak tövbe ettiği için affedilmiştir. İnsanlar çoğalmaya başlayınca da ona peygamberlik verilmiştir. Hz. Peygamber’e (s.a.s.) bir vesileyle ilk peygamberin kim olduğu sorulduğunda O, “Âdem” yanıtını vermiştir.³⁵ Ona peygamberliğin verilmesi tarihin bidayetinden beri insanoğlunun ilâhî gözetim altında desteklendiğini göstermektedir. Nitekim O, Rabbinden kelimeler almış,³⁶ varlığa üstün kılınmış,³⁷ O’na bütün isimler öğretilmiş³⁸ ve kendisine bazı sorumluluklar yüklenmiştir.³⁹ Hâbil ile Kâbil diyaloglarında geçen kurban, takvâ, edep ve ahiret gibi kelimeler de onların Yüce Allah’a inandıkları, hesap, ahiret, cennet ve cehennem gibi kelimeleri bildiklerini göstermektedir. Zira Hâbil kardeşine Allah’ın takvâlî olanların kurbanını kabul edeceğini söylemiştir.⁴⁰ Bir peygamber olarak Hz. Âdem, çocuklarına dünyevî işlerin yanı sıra dinî emir ve yasakları da öğretmiştir.

İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem’in Mekke veya civarında yaşadığı kabul edilmektedir. İslâmî kaynaklarda Kâbe’yi ilk defa onun yaptığına dair görüşler de mevcuttur.⁴¹ İbnü’l-Cevzî (öl. 597/1201) “Müzdelife”ye (yaklaştı, ulaştı, kavuştu) Hz. Âdem ve Havvâ’nın da birbirine kavuştukları için bu ismin verildiğini söylemekte ve daha sonra onların Mekke’ye yerleştiklerini ifade etmektedir.⁴² Kurtubî (öl. 671/1273) ve İbn Kesîr (öl. 774/1373) Hz. Havvâ’nın Cidde’de yaşadığını,⁴³ pek çok müfessir de onların Merve ve Safa’da buluştuklarını ve oraya yerleştiklerini ifade etmektedir.⁴⁴ Bu açıklamalara göre ilk insanların Mekke veya oraya yakın bir bölgede yaşadıkları söylenebilir. Zira bazı tarihi bulgu ve belgeler de insanlığın ilk defa Ortadoğu ve çevresinde

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrût: Dâru Sadr, ts.), 5/178, 179, 265.

³⁶ el-Bakara 2/37.

³⁷ Âl-i İmrân 3/33.

³⁸ el-Bakara 2/31.

³⁹ el-Bakara 2/33, 35; el-A’râf 7/19; Tâhâ 20/117.

⁴⁰ el-Mâide 5/27-30.

⁴¹ Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 43; Abdullah Aydemir, *İslâmî Kaynaklarına Göre Peygamberler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 34.

⁴² Ebul Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1414/1994), 1/59.

⁴³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm* (Beyrût: Müessesetü Kütübi’s-Sekâfiyye, 1413/1993), 1/77; Ömer Faruk Harman, “Havvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/545.

⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, 1/77. bk. Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân* (Beyrût: Dâru İhyâ’i’t-türâsî’l-‘Arabî, 2002), 1/99; Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü’t-tenzîl* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1423/2002), 1/42; Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1414/1993), 1/135.

türediğini göstermektedir.⁴⁵ Bu bilgilere göre Hz. Âdem'in dünya hayatına Mekke ve civarında başladığı rahatlıkla söylenebilir. Hatta Kur'ân, Mekke için *Ümmü'l-Kurâ* (ilk yerleşim yeri, yerleşim yerlerinin merkezi) tabirini kullanmaktadır.⁴⁶

Hz. Âdem'in eşinin adı Kur'ân'da açık olarak geçmese de dinî ve tarihi kaynaklar onun Havvâ olduğunu aktarmaktadır.⁴⁷ Yaratılışı ile ilgili bilgiler Kur'ân'da veciz ve kısa bir şekilde anlatılır.⁴⁸ Müfessirler hadîsleri de göz önüne alarak meseleyi genişletmeye çalışmışlar; Buhârî (öl. 256/878) Müslim (öl. 261/883) ve Tirmizî'de (öl. 279/901) yer alan yaratılışa ilgili rivayetler ile İbn Abbâs'ın (öl. 68/687) açıklamalarını esas alarak⁴⁹ Hz. Havvâ'nın, bizzat Hz. Âdem'den yaratılmış olduğunu kabul ederler.⁵⁰ Ağırıklı olarak İbn Abbâs ve Mücâhid'in (öl.103/721) rivayetlerine dayanan bu açıklamaların benzeri Tevrât'ta da yer almaktadır.⁵¹ Bazı müfessirler ise "Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratıp..."⁵² âyetinde geçen "tek nefis" ifadesini tek kişi, Hz. Âdem olarak açıklarken bazıları da topraktan "onunla aynı madde"den yaratıldığını savunmuşlardır.⁵³ Bu görüşü savunan müfessirler kadının Hz. Âdem'den yaratıldığını açıklayan hadîslerin ise mecaz olduğunu ve kadınlara karşı nazik ve kibar olunması gerektiğini söylerler.⁵⁴

1.2. Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın Çocukları

Nisâ sûresinde bütün insanların Hz. Âdem ile Havvâ'dan çoğaldıkları ve yeryüzünün değişik coğrafyalarına erkekler ve kadınlar olarak yayıldıkları ifade edilmektedir.⁵⁵ Hucurât sûresinde de bütün insanların bir erkek ve kadından

⁴⁵ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 103, 104; Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 178; Aydın – Erdal, *Antropoloji*, 184-188.

⁴⁶ eş-Şûrâ 42/7.

⁴⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/77; Muqâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muqâtil b. Süleymân*, 1/99; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 1/42; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 1/135; bk. Harman, "Havvâ", 16/545.

⁴⁸ Hz. Havvâ'nın yaratılışı ile alakalı âyet için bk. en-Nisâ 4/1; Karşılaştırma için bk. el-A'râf 7/11, 189; er-Rûm 30/21; ez-Zümer 39/6; eş-Şûrâ 42,11; KM, Tekvin 2/21-23.

⁴⁹ Ebû Abdillâh el-Buhârî, "Nikâh", 79, 80; "Enbiyâ" 1, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.s.); Ebu'l-Huseyn Müslim, "Radâ", 62, 65, *Sahîhu'l-Müslim* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul t.s.); Tirmizî, "Talâk" 12.

⁵⁰ Bu kaburganın yeri hemen et bürümüş ve iyileşmiştir.

⁵¹ Tekvîn 2/18-23; 3/20.

⁵² en-Nisâ 4/1; Ayrıca bk. el-A'râf 7/11, 189.

⁵³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997), 2/189.

⁵⁴ Abdullah Aydemir, *Tefsîrde İsrailiyyat* (Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.s), 253.

⁵⁵ en-Nisâ 4/1.

yaratılıp pek çok ulus ve kabileye ayrıldıkları ifade edilmektedir.⁵⁶ Kur'ân'da onların çocuk beklentisi içinde olduğu zamanki ruh halleri de ifade edilmiştir. Hz. Havvâ'nın doğumu yaklaşınca onlar “*Bize sağlıklı bir çocuk verirken kesinlikle şükredenlerden olacağız*” diye dua etmişlerdir.⁵⁷ İslâmî kaynaklara bakıldığında onların çok sayıda çocuklarının olduğu zikredilse de Kur'ân'da sadece iki tanesinin kıssasına yer verilir. Bu iki oğul Yüce Allah'a inanmakta ve kulluk görevlerini yerine getirmeye çalışmaktadır ki Allah'a yaklaşmak amacıyla kurban kesmişlerdir. Kesilen kurbanlardan biri kabul olur, diğeri ise kabul olmaz. Kurbanı kabul olmayan kardeş diğeri kiskanarak onu öldürmek ister ve öldürür.⁵⁸

Tefsirlerde bu iki kardeşin kimliği konusunda farklı görüşler ileri sürülse de ilk insan Hz. Âdem'in oğulları olduğu görüşü kabul görmüştür.⁵⁹ Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) bir vesileyle hem adam öldürmenin kötülüğünü hem de şer bir yolda önder olmanın vebalini açıklamak için “Âdem'in ilk oğlu ilk cinayeti işlediği için haksız yere öldürülen her kimseden ona da bir pay ayrılır” buyurmuşlardır.⁶⁰ Bu hadis aynı zamanda bu olayın Hz. Âdem'in ilk çocukları arasında geçtiğini de açıklamaktadır. Öldüren kardeşin, diğeri cesedini ne yapacağını bilememesi de bunların ilk insan Hz. Âdem'in çocukları olduğunu göstermektedir. Bu iki kardeş zamanına kadar hiçbir ölüm olayı olmamıştır ki öldüren kardeş, ölen kardeşini ne yapacağını bilememiş; Yüce Allah da ona rehberlik amacıyla yeri eşeleyen bir karga göndermiştir.⁶¹

Kâbil ile Hâbil kıssasına bakıldığında ilk insanların medenî seviyesine dair bilgi elde etmek mümkündür. İlk olarak kardeşlerin birbirini kıskanması, evrensel bir olgu olup böyle bir olayla karşılaşıldığında Hâbil gibi bunu konuşarak halletmek gerekir. İkincisi ilk insanlar bir dine ve dinî değerlere sahiptir ki Yüce Allah'a yaklaşmak için kurban kesmişlerdir. Üçüncüsü din tüm özellikleriyle bilinmektedir ki Hâbil, kardeşine takvâlı olması gerektiğini söylemiştir.⁶² Dördüncüsü Hâbil herhangi bir sürtüşmede kardeşine karşı ilk hamleyi

⁵⁶ el-Hucurât 49/13.

⁵⁷ el-A'râf 7/189.

⁵⁸ el-Mâide 5/27-30.

⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/40.

⁶⁰ Buḥârî, “Cenâiz”, 33; “Enbiyâ”, 1; “Diyât”, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/383, 430, 433.

⁶¹ el-Mâide 5/31.

⁶² el-Mâide 5/27.

kendisinin yapmayacağını bildirerek⁶³ insanlığa evrensel bir hukuk kaidesi öğretmiştir. Beşinci olarak Hâbil, kardeşini olaydan vaz geçirmek için cehennem ve cezaıyla korkutmuştur.⁶⁴ Altıncısı Kâbil örneğinde olduğu gibi kalbi öfke, haset ve garezle dolan insanlara nasihat ve korkutmaların tesir etmeyeceği ortaya çıkmaktadır. Yedincisi Kâbil ilk insanlardan olmasına rağmen gelişmiş bir dil konuşmaktadır ki onun “*Eyvahlar olsun bana. Şu karga kadar bile olamadım da kardeşimin cenazesini gömemedim!*”⁶⁵ ifadesinde teaccüb sanatı⁶⁶ ile temsilî teşbih ve istiare sanatlarının bazı özellikleri görülmektedir.⁶⁷ Bu da göstermektedir ki ilk insanlardan itibaren Yüce Allah sadece isimleri ve dili değil aynı zamanda tüm sanatlarıyla beraber iletişim anlamına gelen beyanı da insanlara öğretmiştir.⁶⁸

1.3. İlk İnsanlar Dönemindeki Kültürel Gelişmeler

Kur’ân’da yeryüzünde inşa edilen ilk mabedin Mekke’de olduğu zikredilmektedir.⁶⁹ Âyette geçen *ilk mabet* ifadesi Kâbe’nin Hz. Âdem tarafından yapıldığını akla getirmektedir. Zira Hz. İbrâhîm dönemi, ilim, teknik ve medenîyetin gelişme dönemine rastlamaktadır. Bu nedenle *yeryüzünün ilk mabedinin* Hz. İbrâhîm tarafından yapılması, tarihe ve bilimsel gerçeklere uygun düşmemektedir. Hz. İbrâhîm döneminde hak mabetlerin yanı sıra tapınaklarda inşa edilmiştir. Tapınak inşası mabetlerin yapımından daha sonraki dönemlere rastlamaktadır. Zira tarihin başlangıcında uzun bir süre ilk ümmet ve hak din dönemi yaşanmıştır. Hz. İbrâhîm’in tapınaklarda korunan putları kırması da onun döneminde mabetlerin yapıldığına işaret etmektedir.⁷⁰

Kur’ân’daki âyetlere bakıldığında Kâbe’nin Hz. İbrâhîm’den önce yapıldığını söylemek mümkündür. Bir âyette Kâbe’nin yeri ile ilgili olarak “*İbrâhîm’e*

⁶³ el-Mâide 5/28.

⁶⁴ el-Mâide 5/29.

⁶⁵ el-Mâide 5/31.

⁶⁶ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü aklı’s-selîm*, 2/31.

⁶⁷ Teaccüb, bir şey karşısında şaşırma, hayret ve dehşete düşmedir. Temsilî teşbih, kendisine benzetilenin (çınar) benzeyenin (vatan) tüm özellikleri çınarın kendinde toplamasıdır; vatanın çınara benzetilerek vatanın tüm özelliklerinin çınara yüklenmesi gibi. İstiare ise bir ismin karşıladığı varlığı (aslanı) kendisinin dışında benzer özelliğinden (cesaret) yola çıkarak başka varlıklar (insanlar) için kullanma sanatıdır. Cesur bir kişiye “aslan” denilmesi gibi.

⁶⁸ er-Rahmân 55/3, 4.

⁶⁹ Âl-i İmrân 3/96.

⁷⁰ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü aklı’s-selîm*, 3/524.

mabedin yerini göstermiştir" ifadesi geçer.⁷¹ "*Mabedin yeri*" ifadesi daha önce var olan bir yere işaret etmektedir ki Kâbe ilk defa yapılacak olsa idi âyet, "*beytin yapılacağı yeri gösterdik*" olurdu. Bir başka âyette de "*bir vakit İbrâhîm İsmâîl'le mabedin temellerini yükseltirken*"⁷² ibaresi geçmektedir ki bu da daha önceki binanın temellerinin bulunup yükseltildiği anlamına gelmektedir. Mevcut Kâbe'ye bakıldığında duvarları ile temeli arasında fark olduğu, temelinin yer seviyesinden daha yüksek ve duvarlarından ortalama 25 cm. daha geniş olduğu görülecektir. Kâbe Hz. İbrâhîm'den sonra birkaç defa daha onarılsa da O'nun yapısı esas alındığı için temel orijinalliği korunmuştur.⁷³ Bir diğer âyette de Hz. İbrâhîm eşi ve çocuğu Hz. İsmâîl'i Mekke'ye bıraktığında "*kutsal mabedinin yanına bıraktım*" ifadesi geçmektedir.⁷⁴

Kur'ân'da Kâbe'nin yeryüzünün ilk mabedi olduğunun yanı sıra Mekke'nin de ilk yerleşim yeri olduğu *Ümmü'l-Kurâ* (ilk yerleşim yeri, yerleşim birimlerinin merkezi) terkihiyle ifade edilmiştir.⁷⁵ Âyetlerde pek çok yerleşim yeri zikredilmesine rağmen "ümm" kelimesinin sadece Mekke'ye izafe edilmesi oranın Kâbe ile birlikte ilk defa kurulduğunu akla getirmektedir. Modern bilimlerin de ilk kentlerin mabet etrafında kurulduğunu açıklaması bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir.⁷⁶ Dolayısıyla modern bilimler yaptığı ampirik çalışmalarla sadece Mekke'nin değil tüm şehirlerin bir mabet etrafında kurulduğunu ispatlamaktadır. Hz. Âdem de yeryüzünün ilk mabedi Kâbe'yi inşa etmiş ardından da yedi defa tavaf ederek ilk ibadeti eda etmiştir.⁷⁷ Nüfusun artmasıyla beraber de Kâbe etrafında yerleşim artarak Mekke'yi oluşturmuştur.⁷⁸

Hz. Âdem, ibadet için sadece bina yapmakla kalmamış; bunun yanında ekin biçmeye ve yeryüzünü imar etmeye de başlamıştır.⁷⁹ İslâmî kaynaklara göre Hz. Âdem, ilk defa ekin biçmiş; biçtiği ekinleri başaklarından ayırmış; öğütterek

⁷¹ el-Hac 22/26.

⁷² el-Bakara 2/125-127.

⁷³ Sadettin Ünal, "Kâbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/23.

⁷⁴ İbrâhîm 14/37.

⁷⁵ eş-Şûrâ 42/7.

⁷⁶ Mehmet Özdoğan, "Kulübeden Konuta, Mimaride İlkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 20, 21.

⁷⁷ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 43.

⁷⁸ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 38.

⁷⁹ Aydemir, *İslâmî Kaynaklarına Göre Peygamberler*, 34.

un yapmış ve onlardan ekmeği pişirmiştir.⁸⁰ Demiri ilk defa işleyen de Hz. Âdem olmuştur.⁸¹ O, demirden ok ve yay yaparak hem kendini savunmuş hem de gerekli hayvanları avlamıştır. Bu becerileri daha sonra çocuklarına da öğretmiştir.⁸² Hatta yazıyı da ilk defa O icat etmiş⁸³ ve kendisine indirilen vahiyleri 10 adet sahifeye yazmıştır.⁸⁴ Tarihin hemen bidayetinde gerçekleştirilen bu icatları yadırgamamak gerekmektedir. Zira Hz. Âdem Yüce Allah'tan vahiy alan bir peygamberdir. Vahiy almanın yanı sıra peygamberlerin çok zeki ve fetanet sıfatlarının olduğu da unutulmamalıdır. Bir de O'nun ömrünün uzun olması dikkate alındığında bu gelişmeler ihtiyaca binaen yavaş yavaş gerçekleşmiş olmalıdır. Bazı kaynaklar, Hz. Âdem'in ilk defa elbise dokuduğunu da aktarmaktadır. Hz. Âdem'in zellesinin (insan nefsinin doğal arzularının) ifade edildiği âyetlere bakıldığında onun örtünme ve giyinme konusunda çok hassas olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵ Bu nedenle O'nun elbise dokuduğunu belirten rivayetleri makul karşılamak gerekmektedir. Önce O, kendisi için bir elbise, Hz. Havvâ için de bir elbise ve başörtüsü dokumuştur.⁸⁶ Dokuma ile ilgili rivayetler O'nun hayvancılıkla uğraştığını, yünlerini kırktığını ve onları eğirdiğini de göstermektedir.

1.4. İlk İnsanlar Döneminde Tarım ve Hayvancılık

Yüce Allah, karada, denizde ve havada yaşayan pek çok canlı yaratmıştır. Bu canlıların doğal seleksiyonda her birinin farklı görevleri vardır. Ancak bazı hayvanların insan için yeri daha farklıdır. Kur'ân'da "neam" (ç. En'âm) olarak adlandırılan bu hayvanlar, insanların gıda, giyim, barınma ve taşınma gibi ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmıştır. "Neam" kelimesinin nimet kelimesiyle aynı kökten gelmesi de bu hayvanların özel olarak insanlar için yaratıldığını düşündürmektedir. Kur'ân bu gerçeği vurgulamak için "neam" kelimesini *hayvan*, *dâbbe* ve *behîme*'den ayırmıştır. "Neam" sözlükte "vahşi olmayan,

⁸⁰ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 5/452.

⁸¹ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 5/452.

⁸² İsmail Fazıl Ayançoğlu, *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, ts.), 16.

⁸³ bk. Ebu'l-Abbâs el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi sınaati'l-inşâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 3/7; Muhammed Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1980), 2; Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/363.

⁸⁴ bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989), 6/375.

⁸⁵ el-A'râf 7/22.

⁸⁶ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 61.

zararsız ve uysal hayvan olup eti, sütü, tüyü ve derisi insan için faydalı olan canlılar” anlamına gelmektedir.⁸⁷ “Neam” kelimesi, lügatlerde “deve başta olmak üzere, sığır, keçi ve koyun gibi damızlık evcil hayvanlar” anlamındadır.⁸⁸ Hayvan kelimesi “yaşamak ve canlı olmak” anlamlarında kullanılmakta olup tüm hareket eden canlılar için kullanılmaktadır.⁸⁹ Neam kelimesine en yakın hayvan anlamına gelen başka bir kelime de behîmedir. Behîme, dil yetisi olmayan ve derdini anlatamayan karada yaşayan dört ayaklı canlılar manasına gelmektedir.⁹⁰ *Dâbbe* ise, “hareketli, giden ve yürüyen” canlılar anlamlarına gelmekle birlikte⁹¹ daha çok karada yaşayan ve hareket halindeki tüm varlıklar için kullanılmaktadır.

“Neam” denilen bu hayvanlardan bazıları Hz. Âdem döneminde evcilleştirilmiştir ki tefsirlerde Hâbil’in hayvanlıkla Kâbil’in ise çiftçilikle uğraştığı ifade edilir.⁹² Bazı müfessirler damızlık ayrımı gözetmeksizin tüm evcil hayvanları “neam”a dahil etmek istese de Ebû Hayyân başta olmak üzere pek çok müfessir bu görüşe karşı çıkmışlardır.⁹³ Tefsirlerde Hâbil’in hayvancılıkla Kâbil’in ise çiftçilikle uğraştığına dair bilgiler,⁹⁴ tarım ve hayvancılığın modern bilimin iddia ettiği gibi tarihin son dönemlerinde değil de hemen bidayetinde başladığına işaret eder. Tarihin başlangıcında Hâbil’le Kâbil’in Allah’a yaklaşmak için kurban kesmeleri de bu görüşü desteklemektedir.⁹⁵ Hâbil’le Kâbil’in kurban kesmeleri yadırganmamalıdır. Zira hayvanlar ilk insanlarla beraber evcilleştirilmiştir. Örneğin Hz. Âdem, dünya hayatına başladığında O’na isimlerin öğretilmesinin yanında bazı tohum, eşya ve hayvanlar da verilmiştir.⁹⁶ Taberî başta olmak üzere pek çok müfessir ilk insanların bitkileri ıslah ve hayvanları da evcilleştirdiğini belirtirler.⁹⁷ Âyetlerde kurbanın sadece deve, sığır, koyun ve keçi gibi damızlık hayvanlardan kesildiğinin belirtilmesi de

⁸⁷ İsfehânî, *el-Müfredât*, 138, 139.

⁸⁸ İsfehânî, *el-Müfredât*, 499.

⁸⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 138, 139.

⁹⁰ Fîrûzabâdî, *el-Kâmûşu’l-muḥîṭ*, 1398.

⁹¹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 164.

⁹² Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 4/527.

⁹³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ* (Beyrût: Dâru’l-Fıkr, 1403/1983), 7/478.

⁹⁴ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 4/527.

⁹⁵ Ömer Faruk Harman, “Hâbil ve Kâbil”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/376.

⁹⁶ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 42.

⁹⁷ Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 4/527; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 2/40.

bu hayvanların evcilleştirildiğine işaret eder.⁹⁸ Özellikle Hac sûresi'nin 34-37. âyetlerinde ifade edildiği üzere tüm ilâhî dinlerde kurban sadece "hayvan kesme" manasına gelmektedir. Arap dilinde kurban, ibadet amacıyla evcil bir hayvan kesmek anlamına gelmektedir.⁹⁹ Tevrat'ta da Hz. Âdem'in oğulları zamanında hayvanların evcilleştirildiğine dair işaretler vardır.¹⁰⁰ Hz. Nûh'un gemisine evcil hayvanların alınması ile Hz. Sâlih döneminde develerden damızlık olarak istifade edilmesi hayvanların ilk insanlarla beraber evcilleştirildiğine işaret eder. Modern bilimlerin de ilk tarım ve yerleşim yerlerinin Rift vadisi, Kızıldeniz, Şeria, Ürdün nehri, Eriha ve Ölü deniz bölgelerinde gerçekleştiğini söylemesi de bu tezi doğrulamaktadır. Kuzeydeki yerler olan Tel Asvad ile Urfa Göbeklitepe bölgelerinde tarım daha sonra gerçekleşmiştir.¹⁰¹

Antropolojiye bakıldığında ilk insan türlerinin takriben 2,5 milyon yıl önce görünmeye başladığını; homo sapiensin 200 bin yıl önce; hayvanların evcilleştirilmesi ise günümüzden yaklaşık 10-12 bin yıl önce gerçekleştiğini söylemektedir. Buna göre insan milyonlarca yıl hayvânî bir yaşam sürmüştür. Bu görüş evrim teorisine uygun olarak ortaya atılmış birtakım sayılılardır ki Hz. Âdem kıssası ile kurban âyetlerine bakıldığında insanın insan olarak yaratıldığı ve hayvanların evcilleştirilmesinin de ilk insanlara kadar geri gittiği görülmektedir.¹⁰² Modern bilimin tezine göre zaman ilerledikçe tüm hayvanlar evcilleşecektir. Fakat realite öyle olmayıp sadece Kur'ân'ın "neam" dediği hayvanlar evcilleşmekte; geyik, fil ve Tibet sığırı gibi hayvanlar tüm çabalara rağmen tam olarak evcil kabul edilememektedir. İşin en ilginç yanı aynı cins olmasına rağmen köpek insanın yanından ayrılmazken kurdun yanına bile yaklaşıl原因amaktadır.¹⁰³ İnsanoğlu ilk zamanlardan beri "neam" adı verilen evcilleştirilmeye müsait hayvanlardan yararlanmışır.¹⁰⁴

Antropoloji verilerine bakıldığında sanki tüm kabileler önce ilkel imiş de tarım ve hayvancılıkla birlikte biraz medenileşmişlerdir.¹⁰⁵ Kur'ân'a ve Tevrât'a göre

⁹⁸ İsfehânî, *el-Müfredât*, 499; Fîrûzabâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ*, 1398.

⁹⁹ İsfehânî, *el-Müfredât*, 399.

¹⁰⁰ Tekvin 4/1-16.

¹⁰¹ Aydın – Erdal, *Antropoloji*, 130.

¹⁰² el-Hac 22/34-37.

¹⁰³ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 59-61; Aydın – Erdal, *Antropoloji*, 135, 136.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 4/527; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 2/40.

¹⁰⁵ Aydın – Erdal, *Antropoloji*, 130.

durum tam tersidir. Önce medenîlik esas olup ilkelik ve kabilecilik daha sonradır. Zira âyetlerde geçen ilk ümmet ifadesi de bunu açıklamaktadır. Antropoloji'ye göre M.Ö. sekiz binli yıllarda insanların avcı-toplayıcı olarak yaşadıkları paleolitik/taş çağları adı verilen bir dönem yaşanmıştır. Onu *Holosen* ve Epipaleolitik ve en sonunda tarımın geliştiği Neolitik Döneme geçilmiştir.¹⁰⁶ Tüm okul müfredatlarına da giren bu bilgilerin bir tahmin olduğu Göbeklitepe'nin keşfiyle geçersiz duruma düşmüştür. Aynı şekilde şimdi Göbeklitepe dikkate alınarak yaklaşık 12 bin yıl gibi bir tarih verilmektedir.¹⁰⁷ Bunu da ihtiyatla karşılamak gerekir.

2. Kavimler

Peygamber kıssalarına bakıldığında tarihin ilk dönem peygamberlerinden olan Hz. Âdem ve Hz. İdrîs'in adı herhangi bir topluluk ya da bir kavimle zikredilmez. Kur'ân'da Hz. Nûh dönemiyle ilk defa kavim ve kavim içerisindeki toplumsal tabakalaşmayı gösteren *mele'* ve *erâzil* kavramları kullanılmıştır. Hz. Hûd döneminde ise kavmin yanı sıra açıkça ziraat, hayvan, bağ, bahçe, saray, bina ve özel amaçlı süslemelerden bahsedilmiştir. Hz. Sâlih dönemine gelindiğinde ise saray, bina ve özel amaçlı binaların yanı sıra ilk defa *dâr*, *diyar* ve *medîne* kelimeleri zikredilir. Daha önce gelişmeler olsa da *medîne* kelimesinden anlaşılmaktadır ki kentleşme ilk defa Hz. Sâlih döneminde gerçekleşmiş; *dâr* ve *diyâr* kelimeleri de göstermektedir ki insanlar bu dönemde belli bölge ve toprakları sahiplenerek özel mülkiyete ait bir sistem oluşturmuşlardır. Zaman geçtikçe gelişmeler artarak yenileri eklenmiştir.

2.1. Nûh Kavmi

Kur'ân'da kavim kelimesi ilk kez Hz. Nûh döneminde kullanılmıştır. Kavim sözlükte "topluluk veya toplum" manalarına gelmektedir.¹⁰⁸ Hatta bu kavim içerisindeki toplumsal tabakalaşmaya da işaret edilerek *ملا'*/*mele'* ve *أرذیل*/*erâzil* kavramlarına vurgu yapılır. *Mele'* kavramı "kavmin ileri gelenleri, ekonomiyi, eğitimi, dini ve itibarı elinde bulunduran önderleri" manasına gelmektedir.¹⁰⁹ *Erâzil* ise toplumun alt sınıflarını oluşturan bireyler anlamına gelmektedir.¹¹⁰ Hal böyle olmakla beraber Hz. Nûh kıssalarında *diyâr*, *karye*, *medîne*, *mısır* ve

¹⁰⁶ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 54.

¹⁰⁷ Güvenç, *İnsan ve Kültür*, 178; Aydın – Erdal, *Antropoloji*, 130.

¹⁰⁸ İsfehânî, *Müfredât*, 416.

¹⁰⁹ İsfehânî, *Müfredât*, 473.

¹¹⁰ Hûd 11/27.

beled gibi yerleşim yeri anlamına gelen kelimelerden hiçbiri zikredilmez. Zira o dönemde kavim ve sosyal tabakalar oluşmuşken şehir denilebilecek herhangi bir yerleşim yeri tam manasıyla teşekkül etmemiştir denilebilir. Bu dönemde insanlar çoğalmış, toplumlar oluşmuş, medeniyet gelişmiş, mesleklerde uzmanlaşma ve iş bölümü artmıştır.

İlk çağlara yakın bir dönemde peygamberlik yapan Hz. Nûh, yüzyıllarca kavmini tevhide, kulluğa ve âhirete imana davet etmiş; kavminin iman etmemesi üzerine onlara beddua etmiştir. Bedduası karşılık bulduktan sonra Yüce Allah, kendi gözetimi altında (ilahî bir tasarımla) ona gemi yapmasını emretmiştir.¹¹¹ Gemi yapılmasından anlaşılmaktadır ki o dönemde pek çok meslek gelişmiştir. Zira geminin yapılması, belli bir hesabı, ölçüyü, ağaçların kesilmesini, işlenmesini, birbirine çakılmasını, monte edilmesini, zımparalanmasını ve boyanmasını akla getirmektedir. Uzmanlaşma, mesleklerin gelişmesi ve insanlar arası iş bölümü nüfusu artmış bir toplumun özelliğidir. Bu nedenle İbn Kuteybe (öl. 276/889) Hz. Nûh'un marangozluk yaptığını belirterek o dönemdeki uzmanlaşmaya işaret eder.¹¹² Pek çok tarihçi ve tefsirciler de onun marangoz olduğunu düşünmektedir.¹¹³ Ancak O, ne kadar marangoz olsa da azgın sularda yüzecek ve dalgalara mukavemet gösterecek bir geminin yapılması ilâhî bir projeyi gerektirmiştir.¹¹⁴ Kentleşmenin olmadığı bir dönemde ilk gemi Hz. Nûh tarafından yapılmıştır. Zira âyette geminin ilk defa yapıldığı "Bizim gözetimimiz altında ve vahyimiz doğrultusunda, gemiyi yap"¹¹⁵ ifadeleriyle anlatılmıştır. Elmalılı'nın ifadesiyle yapılan bu gemi basit bir gemi olmayıp körükle çalışan bir gemidir.¹¹⁶ Geminin yapılışında s-n-'a fiilinin kullanılması da ayrıca manidardır ki belli beceri, eğitim plan ve proje çerçevesinde yapılan işler anlamına gelmektedir. Sanayi kelimesi aynı kökten gelmekte bilgi, teknik ve teknolojiye vurgu yapmaktadır. *Kur'ân'a bakıldığında*

¹¹¹ Hûd 11/37.

¹¹² İbn Kuteybe, *Maârif*, 19-24.

¹¹³ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir et- Taberî, *Tarihü't-taberî: tarihü'l-ümem ve'l-müluk, thk.* Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrût: Dâru Süveydan, 1388/1967), 1/180-181.

¹¹⁴ Taberî, *Tarih*, 1/92; Ebu İshak es-Sa'lebî, *Arâisü'l-mecâlis* (Mısır: el-Matbaatü'l-Behiyye), 1372/1951, 58; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/268; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420/1999), 17/345; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-tarih* (Beyrût: Dâru sadr - Dâru Beyrût, 1387/1965), 1/69; Neseî, *Medârikü't-tenzil*, 2/57; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 9/31.

¹¹⁵ Hûd 11/37.

¹¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 4/2781, 2782.

Hız. Nûh zamanında putlara tapılmasından o dönemde heykeltçilik gibi bazı sanatların geliştiği de anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Yine kavmin şiddetle yağmur beklemesi neticesinde Hz. Nûh'un onları istiğfara davet etmesi de tarım ve hayvancılık yapıldığını göstermektedir.¹¹⁸

Müfessirler ve tarihçiler Hz. Nûh'un Mekke'de veya oraya yakın bir yerde yaşadığını ifade etmektedirler. Kitâb-ı Mukaddes'te ise Onun Mezopotamya'ya yakın bir yerde yaşadığı tufandan sonra daha kuzeye çıktığı ifade edilmektedir.¹¹⁹ Geminin Cûdî dağına oturmasından dolayı Türkiye'nin Güneydođu Bölgesinde yaşadığını söyleyenler de vardır. Ancak O'nun Anadolu'ya yakın bir bölgede yaşaması tufandan sonradır. Tufandan önce ise Mekke'ye yakın bir bölgede yaşamış olmalıdır. Bu nedenle İbn Esîr, Âlûsî ve Dîneverî; Hz. Nûh'la beraber insanlığın Kûfe topraklarından tüm dünyaya yayıldığını söylemektedirler.¹²⁰ Ancak Hz. Âdem düşünöldüğünde bunun Mekke olduğu da söylenebilir. Sümerler ve Göbeklitepe örneklerinde olduğu gibi bilimsel bulgu ve belgeler de dünyanın ilk yerleşim yerlerinin Arap Yarımadası, Orta Doğu ve Doğu Akdeniz'de kurulduğunu belirtmektedir.¹²¹ Yerleşme ve kentleşme konusunda Nûh kavminden sonra Yemen'de yaşamış Hûd kavmi önemli bir yere sahiptir.

2.2. Âd Kavmi

Kur'ân'da kavim kelimesi Hz. Nûh'tan sonra ikinci olarak Hz. Hûd'la beraber zikredilir. Küfür, inkâr, hakka karşı muannid ve peygambere düşman olma konusunda Nûh kavmiyle Âd kavmi müşterek özelliklere sahip olsa da Âd kavminin yerleşme, tarım, hayvancılık, ilim ve teknolojiye ileri bir toplum olduğu görülür.¹²² Zira artık ilk ümmet döneminden kavimler dönemine geçilmiş kültürel çeşitlilik artmıştır. Kur'ân'da Hz. Nûh zamanında olduğu gibi Âd kavmi döneminde de herhangi bir yerleşim yerinden bahsedilmez. Ancak Âd kavmi dönemi ihtişamlı yapılar, yüksek kuleler, gelişmiş tarım, bağ, bahçe ve

¹¹⁷ Nûh 71/23.

¹¹⁸ Nûh 71/11.

¹¹⁹ bk. Tekvin 8/5.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 10/38; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrût: Mektebetü'l-Maârif, 1387/1966), 3/23; Ebussenâ Şihâbüddin el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1997), 29/116; Ebu Hanife el-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivel*, nşr. Abdülmünim Amir (Kahire: Mektebetü'l-Müsenâ, 1377/1960), 1.

¹²¹ Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, 146.

¹²² Celal Kırca, "Âd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/333, 334.

hayvanlarıyla öne çıkmaktadır. İnsanların ekonomileri de çok iyi olacak ki eğlence merkezlerine de işaret edilir. Onların bu özellikleri âyette şöyle ifade edilmiştir: “*Size bilip sahip olduğunuz bu nimetlerin hepsini veren, size beslediğiniz evcil havyanlar ve evlatlar bahşeden, bahçeler ve akarsular lütfeden, O Rabbinize karşı takvalı olun!*”.¹²³ Bu âyetin yanı sıra Hz. Hûd’un tebliğinde kullandığı dilde de onların tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları ve ekonomik yönden zengin oldukları ortaya çıkmaktadır. “*Ey kavmim! Rabbinize karşı istiğfar yapın, sonra da tövbe edin ki size gökten çokça yağmur yağdırsın, gücünüze güç katsın; mücrimler olarak O’dan yüz çevirmeyin!*”.¹²⁴ Beyzâvî, Râzî ve Hâzin gibi müfessirler “yağmur” kelimesinin ziraata işaret ettiğini belirtirler.¹²⁵ Kültür kelimesinin ekinden geldiği düşünüldüğünde onların bir yere yerleşme, toprağı işlemeyi, ekmeyi, biçmeyi, bunları yapan araçları da ilim ve teknikle icat ettikleri anlamına gelmektedir.

Tarihi veriler Âd kavminin ilk çağlarda Yemen bölgesinde yaşadığını belirtirler. Bunlar ilk çağ toplumu olsalar da kentleşme konusunda ilerlemişler; savunma amaçlı muhkem kaleler, hisarlar ve surlar ile meskenler, eğlence yerleri, özel amaçlı binalar ve eğlence merkezleri inşa etmişlerdir.¹²⁶ Âd kavminin, kentleşme konusunda ilerlediği; böylece bazı mesleklerde uzmanlaşma ve iş bölümünün arttığı görülmektedir. Buna bağlı olarak toplumsal sınıfların ve tabakaların da oluştuğu söylenebilir. Âd kavminde özellikle mimarlık, mühendislik, ustalık ve sanat gibi mesleklerle eğlence kültürünün geliştiği görülür. Âyette onların karakterini açıklama sadedinde şöyle buyrulur: “*Eğlence yapmak için, siz her yüksek yere koca bir bina kurup, boş şeyle mi uğraşırsınız?*”.¹²⁷ *Siyâk ve sibaka bakıldığında* onların ileri bir mühendislikle güzel binalar yaptıkları; bunun için zemin etüdünü iyi araştırdıkları ve manzaraya da önem verdikleri ortaya çıkmaktadır. Zira âyette yüksek tepe ile hem zemin sağlamlığına hem de manzaraya dikkat çekilmiştir.

¹²³ eş-Şuarâ 26/132-134.

¹²⁴ Hûd 11/52.

¹²⁵ Nasiruddin el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1416/1996), 3/138; 5/249; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 18/363; Alaüddin Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl*, Thk. Muhammed Ali Şahin (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1995), 2/489.

¹²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 3/330; Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 19/164; Muhammed Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunis Dâru’t-Tunisiyye, 1404/1984), 19/165-168.

¹²⁷ eş-Şuarâ 26/128.

Âd kavmi Şeddad b. Âd liderliğinde tarihin ilk devletini kurmuşlardır.¹²⁸ Düzenli devlet teşkilatı sayesinde çok güçlü bir devlet olmuşlardır. Beyzâvî, Âd kavminin güçlü devlet olmanın yanında fiziken de çok güçlü, kuvvetli olduğunu belirtmektedir. Onların fizikî güçleri aklî güçleri ile birleşince savaşları kazanarak geniş bir coğrafyaya hâkim olmuşlardır.¹²⁹ Güçlü bir devlete sahip olmak nimetlerin en büyüğü olsa gerek ki onların bu özelliği bir âyette şöyle bildirilir: *“Allah’ın sizi Nûh’un kavmi yerine geçirdiğini ve fizikçe de onlardan daha üstün kıldığını hatırlayın, mutlu olabilmek için Allah’ın nimetlerini anın” dedi!*¹³⁰ Onlar, Hz. Nûh’tan sonra onlara varis olmuşlar, fiziken ve beceri yönünden onları aşarak kültürel ilerlemişlerdir. Zira *“sizi işlerinizde güçlü kuvvetli, gösterişli kıldı”*¹³¹ ifadesi *“fizikî”*¹³² olmanın yanında *“ilim ve teknoloji”* manasına da gelmektedir.

Âd toplumu, sanat alanında ileri bir kavimdir. Âyette onların bu özellikleri *“Sizler, sanat eserleri ya da sanatsal eserler yapıyorsunuz”*¹³³ şeklinde ifade edilmiştir. Sanat eserleri anlamına gelen masâni’/مصانع kelimesi Arapçada hem ism-i mefûl masnû’nun hem de ism-i âlet sığası mısne’in cemisidir. İsm-i alet olarak düşünüldüğünde anlam *“su kuyuları, sarnıçlar ve muhkem kaleler”* anlamında *“siz sanat eserleri yapıyorsunuz”* olmaktadır.¹³⁴ Böylece onlar, sanatlarıyla ölümsüzleşmek istemişlerdir.¹³⁵

Âd kavmi, ilk dönemlerinde hak dine inandığı halde sonradan şirke düşmüştür. Yemen’deki İrem harabeleri; güzel evleri, çarşı, dükkan, saray ve kaleleriyle öne çıkmaktadır.¹³⁶ Onlar İrem’in kırsalına da hâkimdir ki manzarası güzel yerlere eğlence amaçlı binalar yapmışlardır.¹³⁷ *“Eğlenmek için, sizler her tepeye muhteşem binalar kurup, abes, boş şeyle mi uğraşırsınız?”*¹³⁸ Onlar, yaşam standartlarının yüksekliği sebebiyle eğlence amaçlı özel binalar inşa

¹²⁸ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 3/19.

¹²⁹ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 3/19.

¹³⁰ el-A’râf 7/69.

¹³¹ el-A’râf 7/69.

¹³² Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 5/523.

¹³³ eş-Şuarâ 26/129.

¹³⁴ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 19/164.

¹³⁵ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 19/165.

¹³⁶ bk. el-Fecr 89/6-8.

¹³⁷ İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 19/165-168.

¹³⁸ eş-Şuarâ 26/128.

etmişlerdir.¹³⁹ Âyetteki *تعَبَثُون*/ta'besûn sözcüğü onların eğlenceye düşkün olduklarını göstermektedir. Âd toplumu ilim, kültür ve sanatta ilerledikleri halde onlar döneminde şehir ve kenti çağrıştıran herhangi bir kelimeye rastlanılmaz. Şehir anlamına gelen, dâr, diyâr ve medîne kelimeleri ilk defa Semûd kavmiyle kullanılmaya başlamıştır. Bu da ciddi anlamda ilk kentleşmenin Semûd kavmiyle başladığına işaret eder.

2.3. Semûd Kavmi

Helak olan Âd kavminin bakiyeleri, çoğalarak Semûd kavmini oluşturmuşlar;¹⁴⁰ Kuzeybatı Arabistan Bölgesinde Hicr şehrini kurmuşlardır.¹⁴¹ Ulemâ arasında Âd kavminin devamı olan Semûd kavminin öz Araplardan olduğu konusunda ittifak vardır.¹⁴² Kadîm Arap şiiirleri ile eski Yunan metinlerinde de Semûd halkından geniş bir şekilde bahsedilir. Düzenli bir devlet teşkilatının görüldüğü Hicr'e Hz. Salih'in şehri manasında Medayin Sâlih de denir. Hicr, Mekke-Şam ticaret yolu üzerinde yer almaktadır. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve sahabenin yolu buraya düştüğünde Hz. Peygamber (s.a.s.): "Burası Allah'ın gazabı ile helak edilmiş bir toplumun yurdudur. Siz buradan tiksinerak geçin. Zira burası neşe yeri değil, hüznülenecek bir mekândır" buyurmuşlardır.¹⁴³

Semûd kavmi, yerleşme, mimarlık, sanat ve özellikle oymacılık ile süsleme sanatlarında ileri bir gelişme sağlamıştır. Günümüze kadar varlıklarını muhafaza eden kalıntılardan anlaşıldığına göre onlar, büyük kayaları oyarak kendilerine evler ile bu evlerden oluşan bir şehir oluşturmuşlardır.¹⁴⁴ Bu nedenle Kur'ân'da onların evleri için dâr ve yerleşim yerleri için de sık sık diyâr kullanılır. Tarihî kaynaklar ve Hicr harabeleri Kur'ân'da geçen bilgilere açıklık getirmekte;¹⁴⁵ Semûd kavminin, ataları Âd toplumundan daha gelişmiş bir medeniyete ulaştıklarını göstermektedir. Hicr kenti, mimarî ve sanatsal özellikleriyle kadim Yunan, Anadolu, Doğu ve eski Amerika uygarlıkları arasında yerini almaktadır.

¹³⁹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/436; 6/152.

¹⁴⁰ Sa'lebî, *Arâis*, 66.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih*, 1/116; Sa'lebî, *Arâis*, 66; İzzeddin İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrût: Dâru Sadr, 1386/1965), 1/89.

¹⁴² Kırca, "Semûd", 46/500.

¹⁴³ Buhârî, "Tefsîr", 190. Ayrıca bk. Buhârî, "Enbiyâ", 17; Müslim, "Zühd", 40.

¹⁴⁴ Kırca, "Semûd", 36/500.

¹⁴⁵ bk. Taberî, *Tarih*, 1/116; Sa'lebî, *Arâis*, 66; İbn Esîr, *Kâmil*, 1/89.

Tarihsel olarak bakıldığında Semûd halkının ilk çağlarda yaşadığı fakat tarım ve hayvancılıkta gelişme sağladıkları görülmektedir. Bazı bilim paradigmalarının iddia ettikleri gibi onlar sadece avcı-toplayıcı olarak yaşamamışlardır. Onların tarım hatta sulu tarım yaptıkları Hz. Sâlih'in dilinden şöyle açıklanır: *"Bahçelerde, akarsular başında, ekinler, dalları tamamen meyve vermiş hurma bahçeleri içinde sonsuz kalacağınızı mı zannediyorsunuz?"*¹⁴⁶ Tarım, medeniyetin ve yerleşik hayatın en önemli göstergesi ve sembolüdür. Bu sebeple medeniyete ziraat anlamına gelen kültür denilmiştir. Zira ekip biçmek sadece toprakla uğraşmak olmayıp beraberinde bireysel becerilerin, ilmin, tekniğin, alet ve edevatın gelişimini de sağlamaktadır.

Semûd kavminin mimarî ve mühendislikteki başarıları, şehirleşmenin yanı sıra tarım alanına da yansımış; onlar sulu tarım yapmak amacıyla sulama barajları inşa etmişlerdir. Onların on binlerce yıl önce inşa ettikleri "Arim veya İrem" adı verilen sulama barajı¹⁴⁷ ve su kanalları incelendiğinde günümüz tekniğine sahip özellikler taşımakta; hatta barajdan baraja su tahliyesi, tazyik ve israfı önleme sistemiyle daha ileridir.¹⁴⁸

Semûd kavmi, Hûd toplumundan miras olarak aldıkları sanatı, ilmi ve tekniği geliştirmişler; kayaları oyarak ev şehir inşa etmişlerdir. Hz. Sâlih, tebliğinde itaate davet ederken onların inşaat ve sanat konusundaki becerilerine vurgu yaparak şöyle hitapta bulunmuştur: *"Dağlarda usta bir şekilde evler oyuyorsunuz? Artık Allah'a karşı takvalı olun, bana itaat edin"*.¹⁴⁹ Âyette onların sanat ve mimarî konusundaki becerileri *usta bir şekilde* ve *oyuyorsunuz* kelimeleriyle belirtilmiştir. Hicr yerleşim yerine bakıldığında da onların bu becerileri âyetteki bilgilerle birebir örtüşmektedir. Hatta ileri bir şehir planlaması yapılarak evler, çarşı, dükkân ve kale belli bir düzen içerisinde. Bu binaların bir kısmı da sadece sanat amaçlı olup kültürlerinin sembolünü göstermek için yapılmıştır. Semûd kavmi, ovaları saray gibi gösterişli binalar, dağlık bölgeleri de meskenler için tercih etmişlerdir.¹⁵⁰ *"Bir de tefekkür edin ki Allah sizi Âd kavmine halefler yaptı ve dünya da size geniş olanaklar lütfetti. Ovalarda saraylar inşa edip, dağlarını da oyarak evler yapıyorsunuz. Allah'ın*

¹⁴⁶ eş-Şuarâ 26/147, 148.

¹⁴⁷ el-Fecr 89/7.

¹⁴⁸ bk. Hâzin, *Lübâbü'te'vil*, 4/424, 425.

¹⁴⁹ eş-Şuarâ 26/128.

¹⁵⁰ İbn Batûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, Nşr. Ali Muntasır Kattanî (Beyrût: 1405/1985), 1/130.

*nimetlerini anın da yeryüzünde fesat çıkararak bozgunculuk yapmayın”.*¹⁵¹ Bu kadim kent incelendiğinde onların yüksek dağlardaki kayalıkları belli bir plan ve proje çerçevesinde ustaca yontup mahalle oluşturdukları görülür. Günümüz mimar ve mühendisleri de yerleşim için en uygun yerlerin dağlar olduğunu belirtmektedir.

Mucizelerin kültür ve devrin ilim ve tekniğine uygun olarak gösterildiği düşünüldüğünde Hz. Sâlih’in kayadan bir dişi deve çıkartması da onların yontma ve oyma sanatında ileri olduklarına başka bir delildir. Böylece onlara insanın doğayı taklit yeteneğine karşı can verme işinin sadece Allah’a ait olduğu bildirilmiştir. Diğer yandan kayadan başka bir hayvan değil de devenin çıkartılması onların deve yetiştirdiklerine işaret etmektedir.¹⁵²

Kur’ân’da peygamber kıssaları incelendiğinde dâr ve diyâr kelimelerinin ilk defa Semûd kavminin ev ve yerleşim yerleri için kullanıldığı görülür.¹⁵³ Şehir anlamına gelen medîne kelimesi de yine ilk defa Semûd kıssasında kullanılmıştır.¹⁵⁴ Hz. Salih de onların mucize deveyi kesmesi sonucu “*yurdunuzda üç gün daha kalın*” derken “ev, vatan” kelimelerini kullanmıştır.¹⁵⁵ Onların helakten sonraki akıbetleri anlatılırken yine diyâr kelimesi kullanılmıştır.¹⁵⁶ Diyâr kelimesi Medyen ve Hicr’le karşılaştırıldığında hem mimariye hem de doğal güzelliklere sahip beldeler için kullanılmaktadır.¹⁵⁷ Medîne kelimesi ise şehir anlamına gelmekte olup kalesi, surları, çarşısı, kanunu, bürokrasisi ve adalet sistemi olan yerleşim yerleri için kullanılır. Ayrıca medîne, kente aidiyet duygusu, esnaf teşkilatı, siyasi erki, tüccarları, memurları, din adamları olan mekânlar için kullanılmaktadır.¹⁵⁸ Buna göre Semûd halkının düzenli devlet yapısına sahip olduğu görülmektedir.

3. Millet

Millet; sözlükte din, şeriat, yol, yöntem, tarikat, dinde gidilen yol anlamlarına gelmekte olup terim olarak izlenen yol, gelenek, görenek ve kültür anlamlarına

¹⁵¹ el-A’râf 7/74; Benzer ifade için bk. el-Hicr 15/82; el-Fecr 89/9.

¹⁵² Hûd 11/64; eş-Şuarâ 26/155.

¹⁵³ el-A’râf 7/78.

¹⁵⁴ en-Neml 27/48. bk. el-A’râf 7/74; en-Neml 27/52.

¹⁵⁵ Hûd 11/65.

¹⁵⁶ Hûd 11/67.

¹⁵⁷ Hûd 11/94, 95.

¹⁵⁸ Weber, *Şehir*, 91.

gelir.¹⁵⁹ Buna göre Yahûdî, Hıristiyan, Müşrik ve Müslümanlar ayrı birer millettir. Din ile millet belli ölçüde birbirine yakınsa da aralarındaki en önemli fark dinin Allah'a milletin ise kişilere izafe edilmesidir.¹⁶⁰ Allah'ın dini denilirken Allah'ın milleti denilmez. Hz. Peygamber (s.a.s.) dahil Hz. İbrâhîm sonrası tüm peygamberler İbrâhîm milletine tabi olduklarını ifade etmiş; toplumlarını da aynı millete davet etmişlerdir. Nitekim Hz. Yûsuf, “*Allah'a inanmayan ve ahireti inkar eden bir kavmin milletini bıraktım; ataların İbrâhîm, İshâk ve Ya'kûb'un milletine tabi oldum*” demiştir.¹⁶¹ Bu âyette *kavmin milleti* ifadesinde apaçık görüldüğü üzere millet dinin önce itikad sonra da amele ve uygulamaya dökülmesidir. Bu nedenle kendilerini Hz. İbrâhîm'in devamı olduğunu gören toplumlar, Onun milletine yani itikad ve amelini uygulamaya davet edilmiştir. Millet dinin yaşanarak gösterilmesidir.¹⁶² Basrî bu minvalde milletin şeriatın farklı olduğunu din ile milletin daha çok itikad, adalet ve ihlâs gibi inançlara işaret ettiğini belirtmektedir.¹⁶³ Sıddîk Hasan Han da millet kelimesinin akaid konularına işaret ettiğini belirtmektedir.¹⁶⁴

Elmalılı din, millet ve şeriat kavramlarının belli yönde ortak belli yönde de ayrı anlamlara sahip olduğunu ifade etmektedir. Din insanların itikad yönden birliğine, şeriat amel yönden millet de toplanma yönünden birliğine işaret etmektedir. Aslında itikadî edilen üzerine amelî edilir; amel edilen şey üzerine toplanılır.¹⁶⁵ Buna göre millet ortak inanç ve amel birliği etrafında insanların toplanmasıdır. Millet toplumun etrafında toplandığı, belli değerler etrafında benimsediği ve toplumsal ruhun tabi olduğu hâkim prensiplerdir. Hakkı hak, batılı batıl, doğrusu doğru, eğrisi de eğridir. Millet toplumun bizzat kendisi değildir.

Sonuç

İnsanlığın bidayetinden günümüze kadar geçen insanlık tarihinin özetini ilk ümmet, kavim ve millet kelimelerinin özetlediğini söylemek abartılı olmasa

¹⁵⁹ Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1998), 790.

¹⁶⁰ İsfehânî, *Müfredât*, 471, 472.

¹⁶¹ Yûsuf 12/37, 38.

¹⁶² Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü aklî's-selîm*, 3/108.

¹⁶³ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, nşr. Halil el-Meys (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/341.

¹⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-'ulûm*. Nşr. Abdülcebbar Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978), 2/338-339.

¹⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/484.

gerektir. Bu üç kavram insanın yaratılışını, kanunların kaynaklarını, sebeplerini, siyasetin esaslarını ve sosyolojinin temellerini içermektedir. Bu sebeple bu üç kavramın açıklanması gerekmektedir. Bu üç sözcük bazen birbiri yerine kullanılsa da aralarında büyük farklar bulunmaktadır. Ümmet ve kavim kavramlarında bireyler ve toplum öne çıkarken millet kavramında gelenekler ve âdetler gibi toplumsal yaşamı düzenleyen norm ve değerler öne çıkmaktadır. Günümüz toplum bilimlerinde sosyal ve kültür ayrımı yapılmakta; sosyal, toplum ve toplum üyelerine işaret ederken kültür, toplumu yönlendiren değer ve kuralları göstermektedir. Bu nedenle toplum ve değerlerinin incelenmesi sosyo-kültürel terkihiyle ifade edilmektedir. Buna göre ümmet ve kavim tabirleri bireyleri ve toplumu açıklarken millet kavramı kültürü açıklamaktadır. Millet-i İbrâhîm terkihi ise küresel kültürü ve evrensel toplumsal insanî değerlere tekabül etmekte; Hz. Peygamberin evrensel dini gelmesine rağmen güncelliğini korumaktadır. Ümmet; insanlar ile kavimlerin belli norm ve değerleri izleyerek oluşturdukları topluma denir. İlk ümmet ise Hz. Âdem'den sonra ilk insanların oluşturduğu topluma denir. Buna göre ilk insanlar Hz. Âdem'den ve bir merkezden çoğalmışlar ve zamanla ümmet-i vahide denilen bir toplum oluşturmuşlardır. Bu ümmet-i vahideden de kavimler, uluslar ve kabileler oluşmuştur. Tarihte belli bir dönemde de kavim, ulus ve kabileler çağı yaşanmış; bunların sayısı arttıkça artmış; dünyada insanın ayak basmadığı bir yer kalmamıştır. Hz. İbrâhîm döneminde ise artan bu kavim, ulus ve kabilelere lokal değil de Hz. İbrâhîm gibi evrensel bir peygamber gönderilmiştir. Kur'ân'da özellikle millet kavramının Hz. İbrâhîm'le birlikte kullanılmasının de pek çok nedeni vardır. O, Mezopotamya'dan başlayarak Suriye, Mısır, Filistin ve Hicaz bölgelerinde yaşayan farklı kavimleri hak dine davet etmiş; her kavimden belli ölçüde kendisine iman edenler olmuştur. Farklı kavimlerden iman eden bu insanların müminliğini göstermek ve kavim üstü özelliklerine işaret etmek için millet kavramı kullanılmıştır. Kâbe'nin inşasıyla birlikte bu insanlar belli bir zaman ve mekânda buluşmayla da ortak değerlerini paylaşmışlar ve pekiştirmişlerdir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrût: Dâru Sadr, ts.

Âlûsî, Ebussenâ Şihâbüddin. *Rûhu'l-meânî*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1997.

Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989.

- Atalay, Orhan. "Kur'ân'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar". *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/16 (Aralık, 2001), 197-231.
- Ayanoğlu, İsmail Fazıl. *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, t.s.
- Aydemir, Abdullah. *İslâmî Kaynaklarına Göre Peygamberler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsîrde İsrailiyyat*. Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.s.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn. *el-Mu'temed*. nşr. Halil el-Meys. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Begavî, Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1423/2002.
- Bezzâvî, Nasiruddin. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Braidwood, Robert John. *Tarih Öncesi İnsanları*. çev. Bilgi Altınok. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz: Mekân ve Tarih*. çev. Necati Erkurt. İstanbul: Metis Yayınları, 1990.
- Buḥârî, Ebû Abdillâh, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.s.
- Ceşiyârî, Muhammed. *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1980.
- Childe, Vere Gordon. *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*. çev. Filiz Ofluoğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 2001.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *el-Ahbârü't-tivel*. nşr. Abdülmünım Amir. Kahire: Mektebetü'l-Müsennâ, 1377/1960.
- Dolukhanov, Pavel. *Eski Ortadoğuda Çevre ve Etnik Yapı*. Ankara: İmge Yayınları, 1998.
- Ebüssüüd Efendi. *İrşâdü akli's-selîm*. Kahire: Dâru'l-Fikr, t.s.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, t.s.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1403/1983.
- Fîrûzabâdî, Mecdüddin. *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Harman, Ömer Faruk. "Hâbil ve Kâbil". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Harman, Ömer Faruk. "Havvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Hâzin, Alaüddin Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl*. thk. Muhammed Ali Şahin. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunis: Dâru't-Tunisiyye, 1404/1984.
- İbn Batûta. *Tuhfetü'n-nüzzâr*. nşr. Ali Muntasır Kattanî. Beyrût: 1405/1985.

- İbn Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-tarih*. Beyrût: Dâru Sadr, 1386/1965.
- İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm*. Beyrût: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1413/1993.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrût: Mektebetü'l-Maârif, 1387/1966.
- İbn Kuteybe. Ebu Muhammed, *Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1401/1970.
- İbnü'l-Cevzî, Ebul Ferec. *Zâdü'l- mesîr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-tarih*. Beyrût: Dâru sadr - Dâru Beyrût, 1387/1965.
- İsfehânî, Ragıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Ma'riفة, t.s.
- Kahraman, Ferruh. "Kur'ân'da Muarreb/Arapçalaşmış Kelimelerin İlgili Toplumlar Bağlamında Tahlili". *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/37 (İzmir 2013), 119-151.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs. *Subhu'l-A'şâ fî sinaati'l-inşâ*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Kırca, Celal. "Âd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Köksal, Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-kütübî'l-Misriyye, 1962.
- Kurtubî, Ebu Abdullah. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1385/1964).
- Mazı, Fikret. "Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması". *Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/10 (Haziran, 2008), 33-48.
- Merçil, Erdoğan. *Türkiye Selçuklularında Meslekler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrût : Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 2002.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn. *Sahîhu'l-Müslim*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul t.s.
- Nesefî, Ebu'l-Berakât. *Medârikü't-tenzil*. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1418/1998.
- Özdoğan, Mehmet. "Kulübeden Konuta, Mimaride İlkler". *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420/1999.
- Sa'lebî, Ebu İshak. *Arâisü'l-mecâlis*. Mısır: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1372/1951.
- Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*. nşr. Abdülcebbar Zekkâr. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978.
- Suyûtî, Celalüddîn. *ed-Dürü'l-mensûr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir. *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009/1431.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir. *Tarîhü't-Taberî: Tarihü'l-ümmem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Beyrût: Dâru Süveydan, 1388/1967.

Tirmîzî, Ebû İsâ. *Sünen*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.s.

Ünal, Sadettin. "Kâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yılmaz, Can. "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi-Dârü'l-imâre İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık, 1996), 123-134.

Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâga*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1998.

Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi'-tenzil ve uyûni'l-eķâvil fi vücûhü't-te'vîl*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, 1407/1997.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân*. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1988.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı/ Contribution of Authors

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür.
The research was conducted by a single author.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism was detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules stated in the “Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive” were followed
